

O culto das fontes no noroeste hispanico

POR

FLORENTINO LOPES CUEVILLAS

Debemos a Estrabo ⁽¹⁾, a Iustino ⁽²⁾ e ainda a Silio Itálico ⁽³⁾ algunhas referencias curiosas encol da relixion preromana da Galecia, mais é soio en Plinio onde alcontramos algo que faga relación co culto das fontes.

Refire o autor da Historia Natural ⁽⁴⁾, que os tres nascentes do rio Tamaris, afastados entre si por intervalos de oito pés, tiñan a particularidade de estiñar durante doce, e ás veces, vinte dias, e que era ruin presaxio, pros que queriam visitar semelhantes manantiaes, atopalos secos, citando pro caso o que aconteceu ao legado Lartius Licinius, que os ollou enxoitos, e que morreu ao cabo de sete dias.

É sabido que na Galecia lucense eisistia um rio Támara, o aitual Tambre, mais Plinio di que os nascentes de referencia situábanse na Cantabria, circunstancia que fai sospeitar se em tal rexión decorriam augas que levabam un nome idéntico ao do rio galeco.

É certo que Estrabo ⁽⁵⁾, puxo o nascimento do Miño na Cantabria e o da Limia na Celtiberia, podendo-se supor em consecuencia se um erro análogo non se deslizaria no texto pliniano, mais é bem ter em conta que a Historia Natural foi escribida após

(1) III, 3, 6 e III, 3, 7.

(2) XLIV, 3.

(3) Lib. III.

(4) XIX, 2.

(5) III, 2, 4

das guerras cántabras, e que Plinio amosra posuir un coñecimento moito mais esaito do noroeste peninsuar, que aquel que acadaron Polibio e Posidonio, de cuios libros tirou Estrabo as suas informacións encol da Galecia.

Por todo elo a intresante noticia referente aos presagios fornecidos pol-as fontes do Tamaris, que nos daría un primeiro dato sobre as prácticas higrománticas no pais galeco, non pode ser aproveitado confiadamente, véndonos obrigados, se non a rexeitalo en absoluto, a abrir pol-o menos á sua beira um signo interrogante.

Mais esta falta de aportacións literarias, áchase compensada com amplitude pol-a epigrafía latina, tan inzada na Galecia de elementos autóctonos, que a convirten num podeiroso auxiliar prestudo da nosa protohistoria.

Restitúenos em feito os epigrafes de época romana, tres nomes indixenas correspondentes aos numens doutras tantas fontes.

É o primeiro Bormanico, deus acuático ben coñecido, que conta com dous epigrafes (1), que apareceron nas Caldas de Vizela. O mesmo o nome do deus, relacionado epigraficamente com muitos nascentes medicinaes, que a sua identificación con Apolo nunha lápida galo-romana, que o localismo das duas adicións miñotas, emprazadas perto das termas de Vizela, tan soadas pol-as suas virtudes curativas, fan que o caraiter hidrico e salutar do numen represéntese dum xeito por compreto evidente.

Outro xenio indixena dunha fonte galeca é o chamado Edovio, que conta cunha soia adicación posta por Adalus Cloutai en comprimeto dum voto (2). Apareceu este epigrafe nos fundamentos dunha arquiña de auga mineiral, provida do seu correspondente cano de bronce, descuberta nas Caldas de Reis, nas antigas

(1) C. I. L., II, 2402 e 2403.

(2) C. I. L., II, 2543.

Aquis Celenis, perto da casa de Baños de Davila. O caraiter votivo da inscripción e o seu emprazamento, amosram que Adalus Cloutai agradeceu ao numen daquelas augas, a saude que delas rescibira.

Asi mesmo á beira dunha fonte, situada esta vez na cidade de Braga, está posto o monumento que Celicus Fronto exhibiu en honra de Tongoenabiago (1), monumento no que, a mais do epigrafe, óllase o releve dunha figura varonil que quizais represente o deus ali honorado, sendo bem advertir que nos elementos daquel nome divino, dexergou Schuchardt (2) a palabra *Nabia*, que serviu pra desinar nos tempos céltigos unha deusa galaiço-lusitana e que ainda desina oxe dous rios galegos; a Navea e mais a Navia.

Fora dos tres casos que quedam reseñados o corrente é, que nas lapidas votivas que fan relación cas fontes, os deuses autóctonos, sempre masculinos, aparezan substituídos pol-as ninfas acompañadas, en ocasións por um calificativo indixena.

Tal ocorre cas Ninfas da Fonte Ameucn, de Leon (3); cas Ninfas Cestacae, de Santa Eulalia de Barroso (4); cas Ninfas Lupianae, de Tagilde (5); cas Ninfas Silons ou Silonsacro, dunha fonteliña de Alongos (6) e tal semella acontecer con outras adicións da mesma caste dos Baños de Bande (7) e de Chaves (8), que pol-o seu mao estado de conservación non poideron ser enteiramente descifradas.

Nun soio caso, no da Fonte Agieneesis, de Boñar, na pro-

(1) C. I. L., II, 2419 e 115 Adden.

(2) *Die iberische Deklination*.

(3) C. I. L., II, 5084.

(4) C. I. L., II, 2404.

(5) C. I. L., II, 5288.

(6) C. I. L., II, 5625.

(7) C. I. L., II, 2531.

(8) C. I. L., II, 2474 e 2475.

vincia de Leon ⁽¹⁾, óllase no canto das Ninfas a eispresion *Genio* e noutros varios localizados en Santa Eufemia de Ambia, perto dos Baños de Molgas ⁽²⁾; nas Burgas de Ourense ⁽³⁾; en Caldeas de Braga ⁽⁴⁾; nos Baños de Bande ⁽⁵⁾ en Cuntis ⁽⁶⁾; en Guimaraes ⁽⁷⁾ i-en Leon ⁽⁸⁾, as ninfasalcontramse senlleiras e sen ningún aditamento autóctono.

O eisame dos datos que levamos enumerado, embora nonos refrexe todol-os aspeitos dum cadro cultural, permitenos pol-o menos, asentar algúns feitos intresantes e por comprobante utilizabeis como antecedentes e como espricadeira pra interpretarmos fenómenos posteriores.

A repetición de nomes de deuses galecos nas inscricións latinas relacioadas con nascentes de auga, revélanos a eixistencia dun culto, que o localismo das lápidas consintenos supor que tiña maior forza e extensión nas terras dos conventos de Bracara e Lucus, que nos países suxeitos a xurisdición de Asturica.

Vese tamem, por outra parte, que co avance da romanización aqueles deuses indixenas, sempre masculinos, foron substituídos ou equiparados cas ninfas, do mesmo xeito que o numen galeco da guerra, do raio, do ceu e das montañas identificou-se con Ares-Marte ou con Iovi Optimo Maximo ⁽⁹⁾.

As formas rituaes e as particularidades que revestia este culto

(1) C. I. L., II, 2694 e 5726.

(2) C. I. L., Adden. Nova, 2836.

(3) C. I. L., II, 2527.

(4) C. I. L., II, 2457 e 5572.

(5) C. I. L., II, 2530.

(6) C. I. L., II, 2546.

(7) C. I. L., II, 5569.

(8) C. I. L., II, 5679.

(9) A persistencia, nun primeiro lugar, do deus guerreiro do ceu, típico dos indoxermanos occidentais, entre as tribus galecas, é un dos feitos característicos da cultura norte dos castros.

das fontes, non aparecen acraradas en ningún monumento epigráfico, podéndose deducir tan soio que todos eles deberon a súa erección a aitos de gratitude pol-lo alivio ou curación de doenzas, ou ao mandado imperativo dunha visión durante o soño, como se consina nunha ara das Burgas de Ourense, que mandou executar unha certa Calpurnia Abana Aeboso, destacando aínda o caraiter benéfico e salutar dos deuses honorados pol-a circunstancia de relacionarse topograficamente a case totalidade das adicacións, con nascentes medicinaes que aínda oxe se aprican con fins terapéuticos.

E por último acollendo a noticia que con referencia ás fontes do Tamaris nos fornece Plinio, teremos un indicio de vellas prácticas higrománticas, domiciliadas ou na propia Galecia, ou entre xentes que asegún Estrabo ⁽¹⁾ achábanse emparentadas etnograficamente cas xentes galecas.

Mais se a domiñanza política de Roma non alteirou no fundamental a relixion indixena das fontes, limitando-se soio a por un nome latino no canto doutro galeco, non ocorreu o mesmo ao propagarse o cristianismo pol-as terras do noroeste hispánico. A nova fe pretendia derrubar dende a súa base os vellos cultos, quería borrarlos das lembranzas e faguer desaparecer todol-as súas manifestacións.

É sabido que a acometida cristián tivo éxito no que se refire aos grandes cultos do Estado, mais é sabido tamen que as formas populares do paganismo resistíronse bravamente. Despareceron a relixión de Iupiter, a de Roma e as dos emperadores divinzados, mais os pequenos numens tópicos e xentílicos, os deuses familiares da casa, do fogar, da coleitividade castrexa e da entidade tribal seguiron vivos. Foise o que era artificial e postizo, e quedou o que era esencia da ialma do pobo, o que estaba mais perto dil.

(1) III, 3, 7.

Dentre o conxunto daqueles numens familiares non foron os das fontes os menos rebeldes nin os menos vivaces, i-en plea época suévica, i-en plea época visigoda vemos como a Eirexa lidaba teimosamente coiles. Nos cánones do XII ⁽¹⁾ e do XVI ⁽²⁾ concilios de Toledo, censúrase e pénase aos *excolentes sacra fontium*. E estes anatemas, dirixidos agora mais concretamente aos galecos, repítense nas aitas dos concilios bracarenses, e por último San Martiño de Dumio ⁽³⁾ califica de arte diabólica o *vinum et panem in fontem mittere*.

E ao chegarmos a iste punto compre que nos deteñamos unha miga pra preguntármonos com que finalidade se botaba nas fontes o pan e o viño. Tratábase dunha sinxela ofrenda? Tratábase pol-o contrario dunha operación higromántica?

En Roma ofrendábanse aos espíritos dos manantiaes especies moi diversas. Marcial ⁽⁴⁾ fala do sacrificio dunha porca virxe, feito por él en honor da divindade dun nascente que deitaba na sua propia casa, e que lle devolvera a saude. Ovidio ⁽⁵⁾ cita o año imolado pol-o rei Numa na Fonte do Picus, e Horacio ao cantar â Fonte Bandusia ⁽⁶⁾ alude âs froes, ao año tenro e ao viño puro que se lle adicaban pra honorala.

O viño puro era pol-o tanto unha das especies usadas no mundo romano coma ofrenda aos deuses dos manantiaes, mais esta circunstancia que poderia ter un valor decisivo pra interpretarmos acertadamente o pasaxe do Dumiense, atópase invalidada pol-a noticia de que o viño empregábase nas prácticas leucumánticas de moitos pobos, mediante a observación das figuras que

(1) Canon II.

(2) Canon II.

(3) *De Correctione rusticorum*.

(4) VI, 47.

(5) Fasti III, 2005.

(6) Od., III, 13.

aquel líquido formaba ao misturarse cas augas tranquilas dos estanques e dos lagos.

O problema prantexado sobre os motivos do nefando costume que mencioa o bispo de Braga, non ten pol-o tanto neste aspecto unha solución doada, e aínda a ten menos se nos fixamos no pan que xuntamente co viño depositábase nas fontes.

Non temos alcontrado en ningún texto clásico nada que teña relación con ofrendas nin prácticas ligadas cas fontes e nas que o pan apareza aludido. É posíbele que se trate dun ritual rústico ou localizado na Galicia, mais aínda cinguíndonos a feitos aituales ou relativamente recentes da nosa terra, achámonos, por unha parte con que as ofrendas de pan eran postas encol da herba do Pico Sagro pol-os doentes que ían ali en pelerinaxe ⁽¹⁾, por outra con que o pan aparece utilizado no folklóre de oxe no desencantamento das mouras que viven nos manantiaes ⁽²⁾ e por unha terceira con que os anacos de pan serven na fonte de San Andrés de Teixido ⁽³⁾ pra unha verdadeira operación higromántica, endeireitada a averiguar se o Santo vai atender ou non o pedido do devoto.

Os antecedentes de operacións daquela clas que procedan con craridade dos tempos precristiáns foxen pol-o tanto agora aos nosos inquéritos como foxian tamen ao comentarmos o texto de Plinio atrás citado, mais non por elo coidamos imposíbele a sua eistencia nun país coma o noso, poboado por xentes cuia abelencia adiviñatoria foi gabada por Estrabo ⁽⁴⁾ e por Silio Itálico ⁽⁵⁾.

(1) Murguía, *Galicia*, pax., 207.

(2) Vexase revista «NOS», Marzal 1927, paxs., 15 e 16.

(3) F. Maciñeira, *San Andrés de Teixido*, pax., 10.

(4) III, 3, 6.

(5) Lib. III.

De todos xeitos a alusión do tratado de *Correctione rusticorum*, restitúenos unha modalidade do culto das fontes, da coal non tiñamos noticias pol-a epigraña e que ven engadir algo novo ao cabdal dos nosos coñecimentos.

Mais a importancia principal da admonición do Dumienne descansa no seu valor polémico e no senso diabólico que outorga aos espíritos dos nascentes de auga. O santo bispo bracarense, seguindo neste a tendencia de Iustino Mártir, de Taciano, Ireneu e Hipólito, non nega a realidade daqueles espíritos, afirma pol-o contrario que están ali e que ali aitan, mais teñen pra él un carácter demoniaco. *Ad culturas Diaboli revertentur*, di aos seus fieis.

Ora, que debia ser cousa dificil o persuadir aos sinxelos labregos, aínda non ben expurgados do paganismo antergo, de que aqueles deuses das fontes, que daban a saúde, eran verdadeiros seres infernaes que soio se gozaban en fagueren mal i-en perderen aos homes. Cousa tan dificil en efecto que a Eirexa tivo por cabo que transixir, encetando naquel intre o traballo de cristianización e pondo unha Nosa Señora ou un Santo no lugar que ocupaban outrora os vellos numens do tempo da xentilidade.

Este fenómeno da cristianización dos nascentes paganos é algo tan coñecido e esteso que non compre que insistamos encol del. Nas Illas Británicas, onde os vestixios da relixión preromana das fontes, que quizais teña ali concomitancias ca das Matris, son numerosos e elucidadores, son infindos os manantiaes que oxe están postos baixo a advocación dun Santo, que moitas veces venérase nunha eirexa proisima. En Francia, país no que se deu culto a ninfas acuáticas como Aciona, Aventia, Carpunda, Clutoida, Divona, Ura, Urnia e Vesunna, construíronse despois ao pé dos nascentes divinzados pol-o paganismo capelas e hermidas, e os cregos benzoaron as augas miragreiras (1). E eiqui, no noroeste peninsuar

(1) F. Maciñeira, *San Andrés de Teixido*, pax., 11.

vese nido o desenvolvemento dun proceso análogo. As fontes que ostentan o patronaxe dunha Nosa Señora ou dun Santo son numerosísimas e son moitas asimesmo as que se sitúan perto i-en relación cun santuario, seguro sucesor dun vello edículo como aquel que descubriu Sarmiento ao pé do castro da Saia (1), dando idea da forza deste labor cristianizante o feito de que soio en Santiago de Compostela houbera nos séculos XIII e XIV, catro fontes; a da Fonte Sequelo, a do claustro de San Lourenzo, a da Virxe da Cerca e a dos Placeres, que ostentaban na súa ornamentación a figura da Señora co Neno ou a da Epifanía (2).

Mais os vellos espíritos dos manantiaes galecos non se resignaron a desaparecer. Emigraron dun lado pra outro, cambearon de forma e de carácter, apropiáronse aspectos que non lles pertescian, e non morreron. Desfigurados, alteirados, vestidos con roupas que non son súas aínda están presentes e aínda siguen dando aos homes a saúde que lles piden.

E dahi a traza abigarrada e confusa das crenzas relativas ás fontes. Dahi a mistura de ritos cristianos con procedimentos máxicos. Dahi a interferencia das lendas de tesouros, de xigantes gardians e de mouras encantadas que se acochan nos nascentes.

Non pretendemos decerto discriminar agora a orixe de cada un dos elementos deste complexo, nin moito menos seguilos nos seus movementos e nas súas transformacións. Pretendemos tan soio ordear e resumir o que sabemos acerca das particularidades que reviste oxe o culto das fontes nas terras do noroeste peninsuar e de modo especial na Galicia. Craro está que un traballo enxergado deste xeito ten que ser incompreto e fragmentar, mais quedará sempre en pé a posibilidade de engadirlle novas aportacións, i-estará aberto o camiño pra cotexar o material eiqui colleitado

(1) M. Sarmiento. *Dispersos*, pax., 203, nota 2.

(2) Murguía. *Galicia*, pax., 167.

co procedente doutros países. E dese cotexo non ha ser difficile tirar un cadro de paralelismos e de diverxencias que consinta a localización de fondos comúns de credices antigas e de análogas reacións ante os fenómenos posteriores que os teñan afeitado dunha maneira semelhante, tendo que resultar de tal labor a determinación de feitos dun subido valor histórico e etnolóxico.

Deciamos denantes que os deuses galecos das fontes ainda curaban aos doentes. En efecto o caraiter salutar de tales deuses, xa salientado pol-a epigrafía latina, consérvase oxe con enteira enxebreza. Mais convén advertir que namentras nos tempos romanos aludíase con case escrusividade aos nascentes que agora chámanse minero-medicinaes, nos tempos modernos os vellos numens parecen teren fuxido destes nascentes, aos que non vai unido, que nós seipamos, ningunha práctica máxica nin ningunha referencia folkórica. As suas augas séguense usando, soio que dunha maneira racional e con arreglo as prescripcións médicas, que se observan de xeito mais ou menos estricto. E iste fenomeno dase o mesmo cos manantiaes que son obxeto dunha esprotación industrial, que con fonteliñas homildes, esquencidas en calquer recanto, coma ocorre cos nascentes sulfurosos de Reza, que deitan entre unhas penedas á beira do Miño, catro kilómetros de Ourense. Os doidos dun mal xa non se achegan a ningunha destas augas co pensamento posto no espírito benéfico que outrora as animaba, e a sua fe endereita-se cara o ferro, o xofre, o bicarbonato ou a radio-aitividade que revelan os análisis dos quimicos.

Mais os antigos deuses miragreiros continuan a vivir nalgunhas fontes de auga quente e potabele i-en moitos manantiaes de auga ordinaria e común, e ainda poderíamos decir, en ocasións que en calquer manantial de auga común e ordinaria, pois se ás veces hai fontes que teñan virtude pra sandar dos males mais diversos, e se as hai tamen especializadas na cura de doenzas

determinadas, abonda noutros casos pra que o efecto salutar se produza, con usar a iauga dun manantial calquera, ou con recoller cun especial ritualismo a dun número fixo de manantiaes ou con empregar a dun nascente que nunca estiñara.

Asegura Murguía ⁽¹⁾ que as fontes que sandan de toda doenza son numerosas na Galicia, e estimadas pol-o tanto como dons do Céu.

Eisisten en efecto na nosa terra moitos manantiaes cujas augas teñen sona de preservaren das enfermidades ou de seren sinxelamente boas pra saude, mais nalguns deles obsérvase que fora xa das suas coalidades profiláiticas ou estesamentente curativas, teñen especial virtude pra algunhas doenzas. A mención duns cantos eixemplos servirá pra ilustrar a nosa afirmación.

Dando frente á porta da capela da Nosa Señora dos Remedios, de Ourense, hai un manantial que aparece protexido por unha construción cilíndrica de pedra, coberta por unha meia laranxa, tamen de pedra. A romaxe deste santuario celebrase os días 7 e 8 de Setembro, i-eran e ainda son moitos os romeiros que se lavan coaquelas augas, que teñen sona de seren eficaces pra preveñiren toda caste de doenzas, mais que son usadas principalmente pra curar os males dos ollos e da pel, lavándose entón somente os órgaos ou a rexión atacada.

De tipo imitante ao desta fonte ourensán debem seren outras catro da terra de Lemos, das que fala Castro Lopes ⁽²⁾ anque sen fornecernos precisións demasiado amiudadas con respecto ás suas propiedades. Sitúase a primeira nas imediacións da eirexa parroquial de San Estebo de Atán e gosa sona de possuir virtudes maravilosas. Deita a segunda por baixo da capela de Recesendes,

(1) Murguía. *Galicia*, pax., 167.

(2) Ramón Castro Lopes. *Reseña historico-descriptiva de la parroquia de Vilar de Ortelle y su comarca*, pax., 113.

na fregresia de Eiré, e o día da festa da dita capela, que é o 15 de Agôsto, son moitos os romeiros que beben no manantial con fins curativos, lavando outros os ollos, chagas e feridas e non faltando quen enche vasixas caquela auga pra conservala na casa. A terceira fonte santa está na parroquia de Seteventos onde concurre moita cristiandade co fin de sandar as suas doenzas. Algunhas persoas toman baños e pol-o xeral as mulleres lavan os ollos e peinanse ca iauga da fonte. E por último o carto manantial salutar localízase na Candaira, parroquia de Santa Cruz de Rebordaos, acodindo aínda oxe bastante xente a faguer uso das suas augas, ás que se apoñen virtudes miragreiras.

Un caso curioso de repartición de propiedades profiláxicas e curativas entre varias fontes próximas, dáse nas Burgas de Ourense, que contan con varios manantiaes de auga potábel, mais todos eles con temperatura superior á normal, que acadan algúns nascentes os 68 grados. Os máis coñecidos destes manantiaes son os que se chaman a Burga de arriba e a Burga de abaixo, e as suas augas gozan de escelencias notables. No día da Santa Cruz, que é o da festividade do Cristo que se venera na catedral auriense e na vispora e no día do Corpus a xente labrega achegábase, e aínda se achega ás fontes e cò líquido fumegante, tal como sai do cano, remollan a cara, as mans, o pescozo e a cabeza, crendo que con semellantes ablucións quedan ceibes por unha longa tempada, de toda caste de doenzas e de maneira particular de andacios e de pestes. A iauga destes mesmos manantiaes cóidase que é moi boa pra sandar os catarros, sendo condicións precisas pra que faga efecto o bebel quente, na cama, unha hora denantes de inxerir o desaúno e tres días seguidos.

Moi perto da Burga de abaixo deitaba unha nascente, que se coñecía co nome de Fonte de Santa Lucia, i-em cuas augas tépedas ían lavar os ollos os que padecían de conxuntivitis e

doutras doenzas. Este nascente foi clausurado hai xa anos pol-as autoridades por razóns de hixiene.

E por cabo a outra fontela máis quente que xurde próxima ao lugar onde deitaba a de Santa Lucia, acoden os atacados de panadizos e doutros procesos inflamatorios pra mergullaren na iauga as partes atacadas.

Propiedades curativas análogas ás destes manantiaes ourensans ten a Burga de Baños de Molgas, fonte pública de auga potábel e cunha temperatura de 49 grados, que se toma ás noites, ao mesmo irse meter na cama, con obxecto de sandar os catarros e que se emprega en lavados contra os panadizos, as mordedelas das cobras e pra que cerren as feridas asañadas. Nesta Burga de Baños de Molgas vimos, nunha ocasión, como unha familia labrega, sinábase após de mollar as maus na iauga e como cas maus botaban logo unhas pingas de líquido no alto da cabeza. Ás nosas preguntas endereitadas a aclarar o significado e utilidade de semellantes ceremonias, contestaron que o facían sinxelamente por que era unha cousa boa. Inquéritos posteriores que fixemos con persoas que viven naquela terra non diron millor resultado, mais abrigamos a sospeita de se o sinado e o remollo da cabeza non acocharía unha intención profiláxica da mesma caste que a que deixamos relatada ao falar das Burgas de Ourense.

A alta temperatura destes nascentes e a súa acción desinfectante e sudorífera pode servir, apesares do empirismo dos procedimentos, de espicadeira natural de moitas das prácticas citadas, mais tal espicadeira falla en absoluto cando se trata de augas que xurden á temperatura normal e cuas composición química é a corrente dos manantiaes potabéis.

Na freguesia de Coles existe unha fonte desta clas situada ao pé do lugar que ocupou a vella eirexa parroquial, mudada oxe a sitio máis céntrico e acesíbel. Leva esta fonte o nome de San Xohan e as suas augas bebidas, a máis de seren boas en

xeral, pra saúde teñen particular eficacia contra os catarros e usadas e levados son escelentes contra os males dos ollos.

Mais hai outras fontes cujas virtudes especialízanse pra preveñir ou sandar unha determinada doenza.

Dunha delas eisiste unha curiosa referencia que data do século XV e que debemos a un alemán que fixo a pelerinaxe a Santiago de Compostela. Conta este home que a unha milla aprosimadamente daquela cidade había unha fonte que deitaba por baixo duns tilos de notábele frondosidade, e que era común creencia, que os que bebían da súa auga quedaban ceibes de calenturas durante todo o ano ⁽¹⁾.

Outro manantial miragreiro alcóntrese na Ponte da Barca, no Minho portugués. Chámanlle a Fonte do leite e serve pra que volvan segregar os peitos das nais, que por calquere circunstancia secan ⁽²⁾.

E no monte de Meán, en terras de Arousa, hai unha fonte cuia auga cura as doenzas dos ollos. Según un informante ten que usarse sete días seguidos, no abrente e no solpor. Asegún outro informe abonda con apricala denantes da saída daquel astro ⁽³⁾.

E citaremos por cabo un nascente que hai en Paderne, a dúas legoas de Allariz, que xurde nun burato dunha peneda que ten a forma dun ouvido. O líquido deste nascente usado nove días consecutivos en lavados sobre o órgano enfermo, lavados que deben combinarse con aplicacións de aceite da lámpara que arde nunha capela próisima, é de resultados seguros pra curar da xordeira.

(1) Murguía. *Galicia*, pax., 167.

(2) M. Sarmiento. *O Roteiro dos Tesouros*, in *Dispersos*, pax., 314.

(3) F. Bouza Brey. *Monte e pedra de Meán*, (NOS), n.º 39, Marzal, 1927.

Eisisten asimesmo en Galicia fontes meiciñeiras que a mais de seren eficaces pra sandar aos homes ou ao gado, teñen virtude pra escorrentar os vermes que magoan as plantas cultivadas. Desta caste é un dos tres manantiaes de Santa Mariña das Augas Santas, a quince kilómetros de Ourense, que cura os males dos ollos cun sinxelo lavado e cuia auga se se emprega salferindoa encol dunha horta atacada por bechos, deixaa limpa inmediatamente.

Unha práctica análoga achámola na terra de Melide, onde é uso corrente benzoar con auga das fontes miragreiras as hortas apestadas pra esconxurar os vermes, debéndose advertir que unha destas fontes miragreiras, a de Bermil, ten virtude pras doenzas do gado sempre que ao recoller a súa iauga se teña coidado de rezar unha oración calquera e de non botar ningún pecado ⁽¹⁾.

Noutras ocasións pra que o efecto salutar se produza abonda con usar a iauga dunha fonte que nunca estiñara. Tal ocorre nun caso que nos foi referido por unha muller de Santa Marta de Velle, que nel aituou de protagonista. Trascrebemos o relato que é pouco mais menos como segue:

«Un dos meus fillos cando era aínda moi pequeno deu en se entagarañar ⁽²⁾. Toda il era cabeza e tiña as perniñas delgadas e tortas que daba medo verllas.

Entón eu fun xunta dun home sabido e leveille o rapaz. Mirouno moito, e logo de miralo ben dixome:

— Tes que ir nove veces seguidas a unha fonte que nunca secara. E has de ir pasada a media noite e denantes de nacer o sol, tendo o coidado de recoller a iauga nunha xerra e de que

(1) Vicente Risco. *Etnografía da Terra de Melide*, in *Terra de Melide*. Publicacións do Seminario de E. Galegos.

(2) E decir a arriquitarse, a porse raquitico.

ao volver pra casa non che caía nin unha pinga. E ao collela tes que repetir unhas palabras que che vou deprender (1).

Fixen como me dixeran e unha vez tras doutra colliu a iauga, volvin coela pra casa tendo tino de non verter nin unha pinga e remollei coela ao rapaz.

Mais unha noite cando iba sair sentiu como se houbera algo que turrara por min. Eu a querer andar e a aquela cousa a turrar pra trás con tanta forza que resolvin quedarme. E cando xa tiña pousado o xerro espertou o meu pai e preguntoume.

—Il fuches pol-a iauga do rapaz?

—Señor, eu non sei o que me pasa oxe. Mais hai unha cousa que non me deixa ir.

E il entón ergueuse e deu en porfiar comigo e a poder de porfiar volvin coller o xerro, e anque aquela cousa seguía a turrar por min, andiven, cheguei á fonte, collin a iauga, tiven tino de que non me caíra unha pinga e boteilla por riba ao rapaz.

Pasados os nove días xa tiña as perniñas mais grosas, e despois foise pondo millor, e agora ahí o ten. Non direi que sea un gran mozo, mais anda por onda os outros andan e traballar traballa como calquera».

Na mesma parroquia de Santa Marta de Velle acadamos a noticia dunha práctica máxica pra que serve o líquido de calquer manantial. Trátase dunha receta pra curar as carouquexas, que pol-o visto sou unha especie de granulacións ou de aftas que lles nascen na lingoa aos rapaces.

Pra facer desaparecer esta enfermidade compre ir co paciente á beira dunha fonte calquera e levar sete farrapiños encarnados. Unha vez no sitio agárdase a que o sol comeuce a encobrir e

(1). A nosa informante dixonos que pol-o moito tempo que pasara dende o sucedido esquencera por comprobante as palabras que deprende de memoria e que apuntou por escrito.

cos farrapos molladas na iauga do cano, vanse lavando o sitio ou sitios onde nasceron as carouquexas. E ista operación precisase repetila sete veces con cada un dos farrapos, decindo de cada vez que se lava a lingoa, estas palabras:

Sol ponte
e as carouquexas
ao bico da fonte.

E anque a credice que imos citar non teña en aparencia grande relacion ca saúde diremos por cabo que na terra do Saviñao cóidase que a iauga de sete fontes collida denantes de nascer o sol é o millor formento pra levedar o pan.

Tirase dos casos que atrás quedan espostos, e que son de seguro unha parte minima dos que poderían enumerarse, que as fontes santas e miragreiras do noroeste peninsuar estenden as suas virtudes salutareas e benéficas nun senso vario e múltiple.

As mais delas son eficaces pra preveniren doenzas ou pra sandar dos males dos ollos, da pel ou do peito, xa que na verba catarro deben acocharse outras enfermidades do aparello respiratorio como as bronquitis e aínda algunhas formas de tuberculosis. En menor número alcóntranse os nascentes que sandan da xordeira, que volven o leite aos peitos secos das mulleres, que curan os gados ou que se utilizan pra escorrentar os vermes dañinos.

Mais dentre os eisemplos que deixamos citados é ben que salientemos algúns que se notabilizan por certas particularidades. Os números 3, 7 e 9, cuio valor simbólico e ben coñecido alcóntranse o primeiro, nos tres manantiaes do santuario de Santa Mariña e nas tres tomas de auga da Burga indispensabeis pra coutar os catarros; o segundo nas sete fontes cuio líquido debe recollerse no Saviñao para levedar o pan, e nos sete farrapos encarnados e nas sete aplicacións da cura das carouquexas, e o

terceiro nos nove lavados e nas nove duchas que se precisan pra sandar da xordeira en Paderne e do tangaraño em Velle.

E ista cura do tangaraño ofrece ainda outra circunstancia digna de ser notada. Anque a nosa informadora non falou prañada de bruxas resulta crara a intervención dunha delas. En primeiro lugar porque os entangarañamentos dos rapaces son obra case que sempre dun mal ollado, i-en segundo porque a forza misteriosa que turraba pol-a nai a noite que quería sair e non podía ten que interpretarse obrigadamente como producida pol-a persoa que ocasionara o mal ao rapaz, persoa que daquel xeito procuraba impedir a realización da cura máxica, véndose así que a iauga das fontes é eficaz, pol-o menos, contra esta caste de meiguerias.

E chegados a este intre compre que nos preguntemos de onde tiran as fontes as suas facultades miragreiras e que esprito ou axente vive nelas e lles dá virtude. Compre que inquiramos se son todas como a Fonte do leite, da Ponte da Barca, â que os devotos chéganse, asegún palabras de Sarmiento (1), sen pensaren na intervención de Dios ou de calquer santo, ou se as hai pol-o contrario que aparezan avencelladas con algún culto cristián. Compre saber se as lendas piadosas ou os contos de tipo profano aséntanse soio nos nascentes meiciñeiros ou se se estenden a algún no que non se sinalan escelencias curativas, e compre por cabo dexergar a relación daqueles contos profanos con outros fenómenos do noso folklore.

É indudábele en primeiro lugar, que os mais dos manantiaes meiciñeiros atópanse ligados con algún culto cristián. A fonte que perto de Santiago, evitaba por un ano as calenturas, debia esta virtude a que nela tiña bebido o Santo Apostol cando andaba

(1) *O Roteiro dos Tesouros*, in *Dispersos*, pax., 314.

por Galicia pregando a Boa Nova. A vea liquida das Burgas de Ourense din que pasa por baixo dos pes do Cristo que se venera na Catedral, e os millores dias pra aproveitarse das suas coalidades profiláiticas son o da Santa Cruz e na vispora e na festividade do Corpus. Os manantiaes de San Estebo de Atán, de Recesendes, dos Remedios e de San Xohan de Coles áchanse emprazados ao pé de eirexas ou capelas e faise preferentemente uso das suas augas nas datas das respectivas romaxes. A fonte de Paderne, que ten feitura de ouvido, sitúase así mesmo perto dunha hermidá, e os lavados que nela se fan combinanse com aplicacións do aceite da lámpara que alumea ao santo.

Os tres nascentes da Santa Mariña xurdiron cando a cabeza da martir deu tres tombos sobre o chan no aito de ser decapitada, e asegún outra versión, o mais miragreiro dos tres nascentes, que é o que se chama das augas negras, debe a sua virtude e o seu nome a terse mergullado nel a Santa cando estaba a arder, razón pol-a coal o sitio onde mana a vea quedou pra sempre chamuscado (1).

Na fonte de Belmil, tan eficaz pra esconxurar os vermes nocivos, apareceuse nunha ocasión a Nosa Señora dos Ulimentos. E como se tratara de levala pra eirexa de Liñares co obxeto de que estivera en lugar apropiado pra lle dar culto, a Santa Virxe voltou pro sitio no que aparecera e pónose por riba do penedo onde nasce a iauga entrouse nel, sentindose dende entón no cerne da peneda un bruido semellante ao que fai un muiño cando está a moer (2).

E temos ainda o caso da fonte de Aranga, na terra de Betanzos, onde pasou que unha vez sentiron unhas mulleres que por baixo da terra tanxia unha campaña. Avisaron â xente que

(1) Informes do xoven dibuxante señor Prego.

(2) Vicente Risco, *Etnografía da Terra de Melide*, in *Terra de Melide*.

após de comprobado o feito púxose a cavar naquel sitio e dali a pouco atoparon unha cruz.

Andando o tempo uns ladróns roubaron a cruz e no mesmo intre no recanto en que a desatuaran xurdiu un nascente de auga miragreira. E daquela fixose unha eirexa á beira do nascente e hai agora ali unha romaxe que se celebra o día 3 de Maio, festividade da Santa Cruz, romaxe do que dá razón esta cantiga:

Verdadeira cruz de Aranga,
que has dar aos teus romeiros
auguiña da túa fonte,
sombra dos teus castiñeiros (1).

O carater sagro destes manantiaes salientase ainda nos relatos en que as fallas de reverencia ou de respeito que na sua presenza se cometen teñen a debida sanción. Como xa dixemos, pra servirse eficazmente da fonte de Belmil, é necesario non decir, no intre de coller a iauga, ningún pecado. Nunha ocasión uns homes de Liñares rifaron por quen habia de encher primeiro as suas vasixas, e un deles co malo xenio que se lle puxo ca rifa ceibon unha blasfemia. E o mesmo foi ceibala que secar a fonte. Mais estaban ali un vello e unhas mociñas de Moldes, que ian tamen coller auga pra remediar as suas necesidades e co pasmo que lles entrou ao ver aquel prodixio sobrecolléronse todos, e o vello axionllouse e comenzou a guiar o rosario e as mociñas a contestarlle, e conforme adiantaban no rezo a fonte ia botando e canto mais rezaban mais deitaba, e cando remataron xa poideron encher as garrafas e pucheiros de que eran portadores (2).

E un eisempro análogo ao de Belmil vimolo alcontrar en

(1) Xaquín Lourenzo *A Lenda da hermiida de Aranga*, revista «NOS» n.º 99, Marzal 1932.

(2) Vicente Risco, *Etnografía da Terra de Melide*, in *Terra de Melide*.

Velle. Na entrada da eirexa parroquial eisiste unha fonte adicada a Santa Marta, patroa da freguesia. A vea hai xa tempo que secou e non se sabe se as suas augas tiñan ou non virtudes meiciñeiras. Mais apesares delo o carater sagro do nascente áchase testemuñado por un releve en pedra ca imaxe da Santa Patroa, que ali eisiste, e percíbese ainda na crenza, corrente entre os rapaces, de que se algún se atrevera a mexar na fonte, mirrariaselle o pene aos poucos días de cometer semellante irreverencia.

Mais lendas piadosas de tipo imitante ás que atrás referimos localizanse nalgunha ocasión en manantiaes aos que non parece aponse agora ningunha propiedade salutar ou miragreira. Unha laxe que hai xunta dunha fonte de Sampaio de Vizela, no concello de Guimarães tem marcados os xoellos de San Gonzalo (1), e noutra fonte asimesmo minhota de São João da Ponte, na marxe dereita do Ave, aparecéuselle unha Señora a unha muller que andaba a termar de dous touros, e dixolle que trouxera un carro e que apuxera os touros porque ela quería ir á eirexa montada no carro. E como a muller puxera reparos decindo que os touros eran bravos e que ninguén poidera xunguilos nin apolos, a Señora insistiu no seu pedido, i-entón a muller foi pol-o carro e os touros bravos deixáronse xunguir e marcharon pra eirexa turrando pol-a canga e apegados ao cabezallo como se foran bois mansos (2).

Nos mais dos casos que levamos relatado as Nosas Señoras ou os Santos parece que residen no interior dos manantiaes, aos que dotan en ocasións de propiedades benéficas. Contrariamente as bruxas non viven nunca nas fontes, limitándose a xuntarse perto delas ou a evitar, ás veces, o contaito cas suas augas. Dois eisemprios servirán de ilustración ao que afirmamos.

Algunhas fontes do concello de Cotabade, i-entre elas a do

(1) M. Sarmiento, *Dispersos*, pax., 208.

(2) M. Sarmiento, *Dispersos*, pax., 265.

castro de Famelga, nas Augasantas, teñen sona de seren moi visitadas pol-as bruxas, i-en troques na parroquia de Loureiro, no mesmo concello de Cotobade, asegúrase que se as meigas, na noite de San Xohan, tocan a iauga de certos nascentes, descubren os seus segredos e quedan espidas de toda arte máxica (1).

Fora xa desta interferencia das bruxas, o resto dos contos avencellados cos nascentes dauga, pertesce de cheo ao que podemos chamar folklore castrexo dos mouros e dos haberes acobilados. Querse decir que nas fontes imos alcontrar reproducidos todol-os relatos que fan referencia aos seres de vivir sotereo, tan semellantes aos elfos e aos korrigans, que a xente desíña co nome de mouros, e que imos atopar asimesmo os xigantes, os señores e sobre todo os tesouros, que xuntamente ca mouramia áchanse decotio domiciliados en castros, mámoas e penedos, debendo-se advertir, en primeiro lugar, que os nascentes de auga en que iste complexo folklórico se assenta, non gozan que nós seipamos, de ningunha virtude particular, de caste profiláitica ou curativa.

Comensaremos cunha lenda que com lixeiras variantes atópase estesa em Portugal, nas Asturias i-en Galicia e unha de cuias versións aparece localizada nunha fontela da parroquia de Alongos a uns 9 kilómetros de Ourense.

Chámanlle a fonte de Ana Manana i-é moi coñecida em toda aquela terra da ribeira do Miño.

Dunha vez un home de por ali, andaba na sega en Castela e fixo coñecencia cum señor moi luxoso. Deron en falar e o señor perguntolle.

—Ti queres ser rico?

—Eu quero señor, non hei querer.

(1) Anton Fraguas, *As Lendas da fonte Pormás* revista «NOS» n.º 108, Decembro 1932.

—Pois mira, colle iste queixo, e cando volvas á tua terra chégaste á fonte de Ana Manana, e levando o queixo na mau berras tres veces ¡Ana Manana!. Como ves o queixo ten catro bicos, ten moito tino de que ao ires coil á fonte non lle falte ningún. E ti xa verás como te fan rico.

O home, após de rematar a sega volveu pra Galicia, mais denantes de ir á fonte foi pra sua casa e a muller viuille o queixo e deu em preguntarlle que pra quem o traguia. E il contestouille calquera cousa.

Mais a muller entroulle antoxo, tirouille um bico ao queixo e comeuno, e cando de ali a pouco o home foi á fonte e berrou por Ana Manana, saiuille unha señora chea de maxestade e de carraxe que colleu o queixo e dixolle.

—Este queixo habia servir pra me desencantar, mais tiña que vir enteiro, e agora como lle falta un bico non sirve pra cousa ningunha.

E depois de falar convertiu o queixo num cabalo, e ao cabalo, aquel faltaballe enteiriña unha pata.

E a mulher maxestosa, ainda lle dixo ao home.

—Por culpa de quem lle tirou o bico ao queixo eu quedo encantada pra sempre e ti perdes a riqueza que che iba regalar. Ora, que como quero que leves algo meu, toma esta faixa e cando a tua muller estea a parir poslla no corpo.

O home agarrou a faixa e botou a andar cara a sua casa, mais como receara que aquel regalo non podia ser cousa boa, púxolle a faixa a un sa'gueiriño, e no mesmo intre de porlla arderon en labaradas o salgueiriño e mais a faixa (1).

Este mesmo conto foi recolhido en Portugal (2), no castro

(1) Vex., revista «NOS», Marzal 1927, paxs., 15 e 16.

(2) Revista Lusitana, n.º 64.

Pedro de Melide ⁽¹⁾, na fonte Pormás, da Arzúa ⁽²⁾ e na fonte Cambroña, de Caravia, nas Asturias ⁽³⁾.

As variantes que ofrecen estes relatos con relación ao de Alongos, refírense ao número de mulleres encantadas, ás persoas do desencantador e do individuo que propón o desencantamento. É dino de notarse que na maioría dos casos enumerados a operación máxica faise com pás de catro bicos, e aínda coidamos que a aparición do queixo no relato de Alongos, débese a ser costume entre os ceifadores que ían traballar a Castela o traer pra si ou pra regalar algún queixo dos que se fabrican naquela terra. E débese salientar así mesmo o feito de que o nome de Ana Manana, seméllase notabelmente ao das fadas Y Mamaman do País de Gales, que quizais se relacionen cas fontes ⁽⁴⁾.

Outro relato de tipo castrexo, con extensións e variantes análogas ao anterior, localízase na fonte Pormás, de Castañeda, na terra da Arzúa e forma parte do abondoso folklore de aquel nascente.

Tratase dun fidalgo que ten unha filla e que quer encantala. Pra conseguilo vaise ao pé da fonte en compañía da rapaza e e levando consigo un libro e un adibal. Xa no sitio, lê no libro e a poder de conxurar mete a filla pol-o cano por onde sai a iauga. Despois convirte o adibal nunha serpe grandísima que entra tamén no manantial.

E cumpridas as dúas operacións máxicas, formula no castelán arbitrario que falan por veces os mouros, a súa sentenza irrevocábele, destiñada a espantar a calquer destemido:

(1) *Prehistoria de Melide*, in *Terra de Melide*.

(2) Anton Fraguas. *As Lendas da fonte Pormás*, revista «NOS», n.º 108, Decembro 1932.

(3) Aurelio del Llano. *El Libro de Caravia*, paxs., 184 e 186.

(4) Eleanor Hull, *Folklore of the British Isles*, pax., 116.

—El que te desencatare nove veces atrás del cachazo te ha de besare.

Un mozo presencia o que fixo o fidalgo, vé a rapaza, que de seguro era fermosa e arriscase a intentar o desencanto. Tan aixiña se chega á fonte preséntaselle a filla do fidalgo e advirtelle anguriada.

—Se non tés valentia non trates de desencantarme.

Mais o mozo é valente e arriscase á empresa. Por tres veces sai do cano da fonte o adibal convertido en serpe e de cada vez o mozo dalle tres bicos atrás do cachazo. E non ben remata de dar o noveno beixo, a filla do fidalgo queda desencantada e dali a pouco casa co mozo ⁽¹⁾.

Esta lenda da fonte Pormás, ou millor os temas da serpe gardián, do mouro, do señor ou do fidalgo que encanta a unha rapaza, e o dos beixos indispensabeis pra ceibala do fado, repítense como xa dixemos no norte de Portugal, na Galicia e nas Asturias ⁽²⁾. O relato mais semellante ao que vimos de citar é un do castro de Samoedo, recollido por Anxel del Castillo ⁽³⁾, e no que uns mouros ou xigantes convirten en serpe unha corda que botan pol-o pescozo dunha doncela filla sua, pondo como condición pro desencanto da rapaza e das grandes riquezas que coela deixan, dar nove beixos á serpe.

Un curioso paralelo do tema dos bicos atopámolo en Irlanda, onde aparece unha fonte gardada por unha vella de aspecto repelente que eisixe un beixo a catro guerreiros mozos que ali acoden, cheos de sede en procura de auga. Por último o quinto guerreiro,

(1) Anton Fraguas. *As Lendas da fonte Pormás*, revista «NOS» n.º 108, Decembro 1932.

(2) Vex., F. L. Cuevillas e Fermin Bouza Brei: *Os Oestrimnios, os Saefes e a Ofiolatria en Galicia*, paxs., 134 e seguintes.

(3) *Los castros gallegos*, pax., 11.

accede a satisfacer os desexos da vella. Beixa, e no mesmo intre convírtese nunha rapariga de peregrina beleza (1).

Na fonte asturián do Alisu, en Caravia, hai varias princesas encantadas que viven, custodiadas por um *cuélebre*, nun pazo de cristal. Na madrugada de San Xohan o mostruo durme e as princesas, aproveitando-se do seu sono, van limpar a cadea de ouro que arrodea um castro que hai ali perto e mais a beillar, a facer coroas e a xogar con bolas de ouro e de almasi no campo da Llana.

E se durante o sono do *cuélebre* alguén mete unha medalla no ollo da fonte, as princesas cheas de ledicia achéganse a quen tal fixera e dinlle:

—Toma a nosa riqueza e danos a tua pobreza.

I.é condición precisa pra operar o desencanto que o mortal en custión entregue ás princesas un obxeto bento, pois se non-o fai esperta o *cuélebre* e as princesas teñen que voltar ao seu pazo de cristal (2).

A si mesmo na amañecida de San Xohan, tan pródiga en miragres, ponse unha moura por riba dunha peneda do castro de Vimieiros ou de Doniz, en terras de Cartelle. E non ben se pon no sitio xurde do penedo unha fonte onde o moura lava a sua cara e pentea os seus cabelos. E se alguén querse achegar a ela saen do chan moitas serpes e óvense unhas zunidas tan terribéis que dan espanto ao mais destemido (3).

Por baixo do castro de Donide, en Melide hai unha fontela da que sai unha galiña con pitos, e na mesma terra de Melide, outra fonte, situada perto do castro de Meire apareceu nunha ocasión

(1) O Grady. *Silva Gadelica*, citado por Martins Sarmiento, in *Dispersos*, pax., 379.

(2) A. del Llano. *El Libro de Caravia*, pax., 184.

(3) *Catálogo dos Castros Galegos. Terra de Celanova*.

coberta cunha pelica que se retirou por si mesma dali a un pouco.

No castro de San Facundo, em Cea, eisistia un nascente en cuia iauga bañábanse as mouras todas espidas (4). Perto de Santiás, na Limia, hai um manantial chamado dos Picos, no que habita outra moura que se presenta sentada nunha cadeira de ouro e da que se conta que en certa ocasión apodeirou-se dunha rapaza pra devorala. Noutra fontela, asi mesmo da Limia, vive unha princesa encantada en figura de rá, e por cabo nun nascente do monte do Castro, en Cambeo, aparece unha señora cunha tenda.

Quitado o caso da princesa convertida en rá, que tem caracteres de singularidade, os demais relatos que deixamos enumerados, e sobre todo o dos mouros antropófagos e o da señora ca tenda son vulgares e correntes nos castros. O mesmo aspeito castrexo ostentan as lendas relativas a tesouros acobillados nas que atopamos as trabes de ouro e de alquitrán, os xigantes e os haberes encantados que tanto se prodigan na nosa literatura popular.

As fontes con tesouros son infindas. Hainos no nascente do rio Mao; na fonte de Nogalla, en Bermés; na fonte da Moura, de Souto; na fonte do castro de Vimiázo i-en San Martiño de Cadoso, no Minho portugués.

Noutras ocasións especificase a forma ou a calidade dos tesouros. Nas fontes asturiáns da Minariega e da Llana hai na primeira doce barras de ouro e na segunda, a mais doutras cousas preciosas um colar de rubis e esmeraldas que valen mais que unha cidade. Na fonte da Cór, en Ragilde, Minho, eisiste unha grade de ouro e outras riquezas e na de Facós, en Lobeira, un carro feito todo de ouro, ou carregado de ouro.

(4) *Catálogo dos Castros Galegos. Terra do Carballino*.

Mais todas estas preciosidades non sealcontran sempre en condicións de seren acadadas. Moitas veces atópanse atuadas a fonduras inacesebeis, outras teñen encanto e non poden verse sen a axuda dunha operación máxica i-en outras ocasións eisiste un gardián animado ou inanimado que as protexen e gardan.

Tal é o caso das fontes dos Picos e das Carrizas que se sitúan respectivamente en Sandiás i-en Ganade. Hai nas dúas unha trabe de ouro e outra de alquitrán. Na das Carrizas sábese xa que se ao precurar a primeira atópase ca de alquitrán, arde unha aldeña próisima que se chama Penin e perecen tamen abrasados os buscadores do metal precioso. Na dos Picos debían ignorarse istas desagradabeis circunstancias, e un día, uns homes pouco avisados e cheos de cobiza puxéronse a cavar ali afincadamente. Mais cando xa tiñan feito un burato de regulares dimensións aparecéuselle un mouro que lles advertiu que pararan deseguida no traballo, poi se seguían afondando iban dar logo ca trabe de alquitrán que produciría sen remedio, ao ser descuberta, un lume devastador.

Mais non sempre os haberes acochados nos manantiaes contan ca protección máxica do lume e algunhas veces os gardiáns dos tesouros encantados e aínda os tesouros mesmos revisten formas diversas e animadas.

Na fonte santa de Piñor, en Melide, os homes que buscan o tesouro, son mortos a couces por un cabalo que sai da terra.

Na fonte de An, en San Xes de Paderne hai moita riqueza gardada por dous xigantes armados com mazos de madeira dos que se usan pra construír os carros do país.

Dunha vez un home viu saír deste nascente un becerro negro. Era o haber encantado que tomara aquela figura, e se o home houbera cuspid o encol del, o becerro teríase convertido no mesmo íntre nunha morea de ouro.

A fonte Pormás, de Castañeda, que citamos xa anteriormente,

acocha tamen moitas cousas preciosas. Sabíase delas porque perto do nascente aparecían visións de variadas castes, e sabíase asimesmo que pra operar o desencanto cumprian imprescindiblemente istas dúas condicións: non ter medo e possuír unha ialma limpa e inocente.

E certo día foron á dita fonte un vello sabidor e un neno. Chegados ao sitio, o vello deu en lér nun libro que trouxera, e dali a pouco sentiuse un bruar forte como de vento lonxano, e fixo a súa aparición un xigante vestido de militar. I en canto se presentou, ergueu a espada que levaba e dun soio golpe fendeu un penedo que acobillaba no seu cerne un maravilloso fatelo de santiños aureos. E o neno ao ver brilar os santiños non poido conterse e ceibou un berro.

—¡Ai Jasus, cantas cousas!

E non ben o dixo desapareceu o xigante e pechouse o penedo. Ora, o rapaciño metera xa a man alá adentro e sacou pra fora o brazo dun santo, que venderon despois a un reloxeiro de Santiago que deu por él unha chea de cartos.

Mais as fontes galegas non gardan soio no seu seo ouro da mourindade, xigantes e princesas encantadas. Nalgunhas rexións da nosa terra eisisten manantiaes nos que sealcontra algo mais visíbele e vulgar. Hai manantiaes que non son soados pol-as súas virtudes curativas, nos que non asenta ningunha lenda nin froresce unha cousella e nos que vive sinxelamente unha troita colida nun río.

Na terra de Melide abundan, como no resto de Galicia, os nascentes de auga protexidos por unha especie de caixa de pedra aberta por un lado, tipo de fonte correntísimo entre nós, e tan antigo que aparece xa nas ruiñas da citania de Briteiros. Lembrámonos ben que cando no vran do 1929 percorríamos as fregrías melidenses facendo traballos de catalogación, sorpredeunos o ollar no líquido que encoraba no fondo de moitas destas

caixas de pedra, unha troita, que ao parecer era respectada por todo o mundo.

Inquerimos repetidas veces as causas de semellante feito e as nosas preguntas obtiveron decote a mesma resposta. Que as troitas eran levadas ali, case que sempre por man de rapaces, co gallo de que limparan a iauga de bechos e doutras imundicias que poideran emporcala.

A espicadeira non deixaba de ter unha certa lóxica e houberamola admitido sen demasiadas reservas se non lembráramos que nalguns distritos das Illas Británicas, eisten fontes nas que viven troitas e outros peixes que son obxecto dunha especial consideración e das que se contan casos prodixiosos.

Na fonte irlandesa de Tober Kieran hai dúas troitas que se coida que están ali dende sempre. Noutro manantial de Sligo, no de Tobernanalt vivía unha troita que era vista por un cego de nascimento e que depois de asada por un lado fuxiu do lume e voltou á iauga. Unha muller ao ir á fonte apañou co caldeiro a troita que ali estaba e o líquido posto ao fogo non ferbeu nin queceu xiquera. Da fonte de Efinos well quitaron nunha ocasión a anguía que había nela e a iauga perdeu as súas virtudes miragreiras e hai por cabo numerosas fontes santas que teñen dentro unha troita a que ninguén toca nin molesta ⁽¹⁾.

Como se vé, nas Illas Británicas o rol dos peixes que viven nas fontes aparece moito mais avencellado que en Galicia ás virtudes salutaras das augas, e aínda podería pensarse que os espíritos dos nascentes residen nos corpos das respectivas troitas ou anguias que neles moran, e que a esta circunstancia son debidos os caracteres estraordinarios e maravillosos que en ocasións adornan a tales animaes.

(1) Eleanor Hull, *Folklore of the British Isles*, paxs., 112 a 119.

Mais tendo en conta as semellanzas que se observan entre as culturas protohistóricas do noroeste peninsuar e as de Irlanda e oeste de Inglaterra, non é despropositado supor que os feitos cuio paralelismo deixamos salientado, tiveran un común orixe remoto, cuia natureza dexérgase nida nas Illas Británicas, pol-o aspecto arcaico e pagán que revisten no día as prácticas e os relatos ligados ás fontes en que viven peixes, e que esmoreceu en troques na Galicia, perdendo pouco e pouco a súa fisionomía primitiva até acocharse atrás dunha espicadeira pouco convincente.

E quedan xa tan soio por enumerar dous asuntos: o relativo ás ofrendas aos manantiaes e o que fai referencia ás operacións higrománticas, sendo ben advertir por adiantado que o material que sobre deles posuímos é ben escaso.

O costume tan estesa en Inglaterra i-en Alemania de ofrendar frores ás fontes ⁽¹⁾ non-a temos atopado craramente representada na Galicia, anque coidamos que non será difíicile alcontrar vestixios seus o día en que se remate a exploración folklórica da nosa terra.

De ofrendas doutra caste hai en cambeo siñaes evidentes que se perciben na Fonte do leite, da Ponte da Barca, cuias augas teñen que recibir pra que cumpran o seu efecto benéfico, unha ofrenda branca. e asimesmo na fonte melidense de Belmil, na que compre colocar tantas cruces, e non de palla, como cabezas de gado hai nas cortes da casa, pois soio asin o líquido que deita o nascente será bo pros animaes.

Dalguns casos de adiviñacións levadas a cabo nas correntes do Miño e do río de San Lufo ocupouse circunstanciadamente Murguía ⁽²⁾. A higromancia nas fontes semella pol-o de agora que

(1) E. Mogk. *Mitología nórdica*, pax. 22.

(2) *Galicia*, paxs., 173 e 174.

tivo menor extensión ou que acadou mais curta perduranza que a localizada nos ríos, e non temos acerca dela outra referencia que a que sobre o santuario do San Andres de Teixido, consina Federico Maciñeira ⁽¹⁾ nos parrafos que a continuación trascribimos:

«Ao pe da hermida xurde dentre as penedas un manantial de augas cristiñas que chaman a Fonte do Santo, sendo moitos os romeiros que baixan a bebela e a consultarlle ao San Andres se lles mostrará propicio nas doenzas cuio remedio improran. O meio de inquerilo non pode ser mais sinxelo nin mais inocente: no amprio pilo onde por catro canos deita a fonte, acugulada sempre da rica linfa, botan un anaco de pan, que se sobrenada, é proba segura de que a romaxe surtiu os desexados efectos, mais se afonda constitue un ruin presaxio.»

E coisto damos fin ás presentes notas, reservando o seu comentario pra cando a información folklórica sobre as fontes galegas estea mais completa que na actualidade.

Ourense 7 do Sant-Yago 1934.

(1) *San Andrés de Teixido*, pax., 10.